

SŁAWOMIR PAWŁOWSKI SAC

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Teologii

<https://orcid.org/0000-0003-4918-0658>

**Ks. James Haldane Stewart:
*Wskazówki dla ogólnego zjednoczenia chrześcijan
w modlitwie o wylanie Ducha Świętego (1820).***

Okoliczności powstania, tekst i przesłanie

**Rev. James Haldane Stewart:
“Hints for a General Union of Christians
for Prayer for the out-pouring of the Holy Spirit” (1820).**

Circumstances of emergence, text and message

Abstract

In 1820, Anglican clergyman James Haldane Stewart (1776–1854) published a small work entitled *Hints for a General Union of Christians for Prayer for the out-pouring of the Holy Spirit*. The text is a small treatise on prayer, but also an appeal and a detailed instruction concerning internal beliefs and external actions, trying to cover personal and social Christian life: prayer and meetings, sermons and gatherings, reading the Bible and correspondence. It is based on the legacy of the awakening movements and initiatives of the previous century: e.g. the Methodist revival, the American First Great Awakening or the *A humble attempt* of Jonathan Edwards. Stewart's *Hints* are witness of his times: of the social crisis, of the messianic-eschatological awakening and of the missionary enthusiasm. They are also a forerunner of the pneumatological currents of the future times, especially of the Pentecostal movement. Stewart's work remains an important step in the history of spiritual ecumenism, based on conversion and prayer which will be fully developed in XX century.

Keywords: history of ecumenical movement, Holy Spirit, James Haldane Stewart, prayer, unity of Christians.

Abstrakt

W roku 1820 anglikański duchowny James Haldane Stewart (1776–1854) opublikował małe dzieło pt. *Wskazówki dla ogólnego zjednoczenia chrześcijan w modlitwie o wylanie Ducha Świętego*. Tekst jest małym traktatem o modlitwie, ale także odezwą i szczegółową instrukcją dotyczącą wewnętrznych przekonań i zewnętrznych działań, starającą się objąć

osobiste i społeczne życie chrześcijańskie: modlitwę i spotkania, kazania i zebrania, lekturę Biblii i korespondencję. Opiera się na dziedzictwie przebudzeniowych ruchów i inicjatyw poprzedniego wieku, np. przebudzenia metodystycznego, amerykańskiego Pierwszego Wielkiego Przebudzenia czy *Pokornej próby* Jonathana Edwardsa. *Wskazówki* Stewarta są świadkiem jego czasów: kryzysu społecznego, przebudzenia mesjanistyczno-eschatologicznego i zapału misyjnego. Są także zwiastunem pneumatologicznych prądów czasów przyszłych, zwłaszcza ruchu zielonoświątkowego. Dzieło Stewarta pozostaje ważnym etapem w historii ekumenizmu duchowego, opartego na nawróceniu i modlitwie, który w pełni rozwinie się w XX w.

Słowa kluczowe: historia ruchu ekumenicznego, Duch Święty, James Haldane Stewart, modlitwa, jedność chrześcijan.

Kalendarium najważniejszych wydarzeń historii Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan, publikowane w materiałach na tenże Tydzień przez Światową Radę Kościołów i Papieską Radę dla Popierania Jedności Chrześcijan, rozpoczyna się dwiema datami i wydarzeniami:

Ok. 1740 w Szkocji pojawia się ruch pentekostalny, w łączności z Ameryką Północną, którego przebudzeniowe przesłanie zawiera modlitwy za wszystkie Kościoły i z wszystkimi Kościołami”. „1820 – Wielebny James Haldane Stewart publikuje *Wskazówki dla ogólnego zjednoczenia chrześcijan w modlitwie o wylanie Ducha Świętego*¹.

W 2020 r. upływa 200 lat od wydania tego dzieła, które jest stosunkowo mało znane w Polsce, choć zasłużyło na wybitne miejsce w historii modlitw o jedność chrześcijan. Kim był jego autor? Jaka jest treść tego dzieła? Jaki jest kontekst powstania tego tekstu i dalsze dzieje proponowanej inicjatywy?

1. „Cudowny ferment” (ok. 1740); ewangelikalizm

Pierwszą datą, która pojawia się we wspomnianym kalendarium historii Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan, są okolice 1740 r. Historycy ruchu ekumenicznego, Ruth Rouse i Stephen Charles Neill, w swoim klasycznym dziele podają:

¹ c. 1740 *In Scotland a Pentecostal movement arose, with North American links, whose revivalist message included prayers for and with all churches*; 1820 *The Rev. James Haldane Stewart publishes „Hints for the General Union of Christians for the Outpouring of the Spirit”*. Pontifical Council for Christian Unity and the Commission on Faith and Order of the World Council of Churches. 2020. *Worship and background material for the Week of Prayer for Christian Unity 2021*. ENG 2021 Booklet.pdf, (01.07.2020), <https://www.oikoumene.org/en/resources/documents/commissions/faith-and-order/xi-week-of-prayer-for-christian-unity/worship-and-background-material-for-the-week-of-prayer-for-christian-unity-2021>.

Ruch na rzecz wspólnej modlitwy o Ducha Świętego i przebudzenie powstał w Szkocji w latach czterdziestych XVIII wieku i wyemigrował ze Szkocji do Ameryki. Było to ściśle związane z przebudzeniami po obu stronach Atlantyku i znalazło proroczy wyraz w *Humble Attempt* Jonathana Edwardsa².

Przebudzenia „po obu stronach Atlantyku”, o których mowa, to przebudzenie metodystyczne i pierwsze amerykańskie Wielkie Przebudzenie. W tym kontekście należy umieścić *Pokorną próbę* Edwardsa.

1.1. Przebudzenie metodystyczne (od 1729)

Lata 30. XVIII w. to czas rozwoju przebudzenia metodystycznego w łonie Kościoła anglikańskiego. W 1729 r. zostało założone w Oksfordzie koło biblijne, w którego spotkaniach uczestniczą John Wesley (1703–1791), jego brat Charles Wesley (1707–1788), a także inni, w tym George Whitefield (1714–1770). Podróż misyjna braci Wesleyów w 1735 r. do Georgii, angielskiej kolonii w Ameryce Północnej, zaowocowała kontaktami z morawczykami (hernhutami), ewangelicką wspólnotą powstałą pod wpływem niemieckiego pietyzmu, których pierwsza gmina ukształtowała się w latach 1722–1727 na Łużycach Górnych w majątku, którego właścicielem był hrabia Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760). Podczas modlitewnego spotkania braci morawskich w Londynie, 24 maja 1738 r., John Wesley doznaje niezwykłego przeżycia religijnego, które trzy dni wcześniej stało się udziałem jego brata Karola, określone jako „dziwne rozgrzanie serca”³.

Wydarzenia, których szczyt obserwuje się w 1740 r., Charles Wesley nazwał jeszcze w 1738 r. „cudownym fermentem” i przypisywał je działaniu Ducha Świętego, który w ten sposób ożywia – stwierdzał – skostniałe chrześcijaństwo. W obszarze publicznym objawiało się w postaci licznych spotkań religijnych, często poza terenem kościelnym, co przyciągało wiele osób różnych wyznań lub bezwyznaniowych. Spotkaniom tym towarzyszyła modlitwa i dysputa, a także manifestowanie licznych nawróceń przez porzucenie nagannego moralnie życia (scalanie rozbitych par małżeńskich, naprawianie szkód przez przestępców, zamknięcie domów publicznych czy karczm przez ich właścicieli). Zdaniem Tade-

² Ruth Rouse, Stephen Charles Neill. 1963². *Geschichte der ökumenischen Bewegung 1517–1948*. Cz. 1. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 476.

³ Edward Puślecki. 2009. Kościół Ewangelicko-Metodystyczny. W *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*. Red. Hanna Tranda, Mirosław Patalon, 77n. Kraków: Wydawnictwo WAM; Karol Karski. 1994. *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 117; Karol Karski. 2007. *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 207.

usza J. Zielińskiego religijne przeżycie braci Wesleyów z 1938 r. „można uznać za wydarzenie założycielskie ewangelikalizmu”, w sensie zwartego zjawiska religijnego. Prof. Zieliński za trafną uznaje konstatację Geralda Braya, że „ewangelikaliści nie istnieli do około 1740 roku”⁴.

1.2. Amerykańskie Pierwsze Wielkie Przebudzenie (1730–1750)

Kiedy na Wyspach Brytyjskich miało miejsce przebudzenie metodystyczne, w angielskich koloniach Ameryki Północnej trwało analogiczne zjawisko, które nazywane jest Pierwszym Wielkim Przebudzeniem (*First Great Awakening*). Datuje je się na lata 1730–1750, choć niektórzy przedłużają do 1760 r. Wiodącą postacią tego przebudzenia był Theodore Frelinghuysen (1691–1748), niemiecki pastor holenderskiego zboru reformowanego w New Jersey. W amerykańskie dzieło przebudzenia włącza się w 1739 r. wspomniany już George Whitefield, towarzysz Wesleyów, objeżdżając kolonie amerykańskie jako wędrowny ewangelizator. Jego bliskim współpracownikiem stał się Jonathan Edwards (1703–1758), urodzony w Ameryce purytański pastor kongregacjonalistyczny. Ten niezwykle surowy kaznodzieja (jego najsłynniejsze kazanie: *Grzesznicy w rękach rozgniewanego Boga / Sinners in the Hands of an Angry God* – 1741 r.) był głosicielem potrzeby nowego narodzenia i autorem dzieła *Rozprawa dotycząca uczuć religijnych (Treatise Concerning Religious Affections* – 1746 r.), w którym podaje kryteria odróżniania prawdziwych przejawów życia duchowego od zwykłego emocjonalizmu. Dzieło to było kontynuacją jego wcześniejszych rozważań, mających na celu obronę ruchu odrodzeniowego (np. tekst z 1741 r. pt. *Rozpoznanie znaków działalności Ducha Bożego*)⁵.

1.3. Jonathan Edwards: *Pokorna próba* (1747)

W 1747 r. Jonathan Edwards wydał dziełko pt. *Pokorna próba krzewienia zgody i zjednoczenia Ludu Bożego na całym świecie w nadzwyczajnej modlitwie o odrodzenie religijne i rozwój królestwa Bożego na ziemi, zgodnie z obietnicami biblijnymi i prorocztwami ostatniego czasu*⁶.

⁴ Tadeusz J. Zieliński. 2013. *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, 40–42.

⁵ Zieliński. 2013. *Protestantyzm ewangelikalny*, 45n; Stephen R. Graham. 2004. Tradycja protestancka w Ameryce (od XVII do XIX wieku). Tłum. Jan Wilk. W *Duchowość chrześcijańska. Zarys 2000 lat historii od Wschodu do Zachodu*. Red. Gordon Mursell, 276, 282–284. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła; Miklos Veto. 1998. Edwards Jonathan, 1703–1758. W *Dictionnaire critique de théologie*. Red. Jean-Yves Lacoste, 373n. Paris: Quadrige.

⁶ Jonathan Edwards. 1747. A humble attempt to promote the agreement and union of god’s people throughout the world in extraordinary prayer for a revival of religion and the advancement of god’s kingdom on earth, according to scriptural promises and prophecies of the last time (01.07.2020),

Ten kilkustronicowy tekst jest w swojej pierwszej części krótkim traktatem o Bożych obietnicach i mocy modlitwy. Opiera się głównie na tekście z Księgi Proroka Zachariasza: „Tak mówi Pan Zastępów: W przyszłości przyjdą ludy i mieszkańcy wielu miast. Mieszkańcy jednego miasta, idąc do drugiego, będą mówili: Pójdźmy zjednać przychylność Pana i szukać Pana Zastępów! – i ja idę także. I tak liczne ludy i mnogie narody przychodzić będą, aby szukać Pana Zastępów w Jeruzalem i zjednać sobie przychylność Pana” (Za 8,20-22). Edwards upatruje spełnienie się tego proroctwa nie w powrocie Żydów z niewoli babilońskiej, ale „w powołaniu pogan w czasach apostołskich i po nich, lub w przyszłości, w chwalebnym rozszerzeniu Kościoła Bożego w czasach ostatecznych”. Stwierdza następnie: „Najprawdopodobniej Duch Boży mówi tutaj o największym przebudzeniu i najwspanialszym rozwoju Kościoła na ziemi, z którego błogosławieństwa skorzysta naród żydowski”.

W drugiej części Edwards opisuje – jako przykład – inicjatywę pastorów ze Szkocji, którzy w październiku 1744 r. podjęli decyzję wspólnej modlitwy w sobotnie wieczory i niedzielne poranki każdego tygodnia, a także w pierwszy wtorek każdego kwartału, na okres próbny dwóch lat. Zobowiązali się także propagować tę ideę w rozmowach i przez korespondencję. Intencją tych modlitw była prośba o wylanie Ducha Świętego i o przebudzenie chrześcijaństwa na całym świecie. Modlitwa odbywała się w grupach prywatnych albo na spotkaniach publicznych. Edwards zauważa, że ich starania spotkały się z wielkim odzewem w samej Szkocji (np. w Edynburgu, Glasgow, Aberdeen, Dundee), ale także w Anglii i w Ameryce Północnej, dlatego w sierpniu 1746 r. dwunastu pastorów ze Szkocji zaproponowało, aby wspólną modlitwę przedłużyć jeszcze na okres 7 lat, zaznaczając, że te spotkania modlitewne „nie są ograniczone do żadnej określonej denominacji, ale są rozszerzone na wszystkich, którym leży w sercu interes żywotnego chrześcijaństwa i potęga pobożności; i którzy, jakkolwiek różnią się w innych sprawach, są przekonani o znaczeniu żarliwej modlitwy”. Pastorzy z Bostonu – cytuje Edwards – powiedzieli: „Ten ruch wydaje się pochodzić z góry i wspaniale rozprzestrzenia się w Szkocji, Anglii, Walii, Irlandii i Ameryce Północnej”⁷.

Rouse i Neill, opisując dalsze dzieje tego ruchu, stwierdzają, że w ostatnich dziesięcioleciach XVIII w. wezwanie do wspólnej modlitwy zostało przyjęte przez najróżniejsze Kościoły w środkowej Anglii, zwłaszcza baptystów i independentów, a to braterskie doświadczenie chrześcijan dało „zdumiewające rezultaty” przejawiające się także w działalności misyjnej w Wielkiej Bryta-

<https://christian.net/pub/resources/text/ipb-e/epl-10/web/edwards-humble-attempt.html>. (tłum. tytułu – S. P.).

⁷ Edwards. 1747. *A humble attempt*.

nii i w Ameryce. Ruch ten rozprzestrzenił się także w Holandii, Szwajcarii i Niemczech⁸.

2. James Haldane Stewart (1776–1854), anglikański duchowny

„Dziedzictwo Jonathana Edwardsa przypadło Jamesowi Haldane Stewartowi” – tak Rouse i Neill zaczynają prezentację pioniera szeroko zakrojonego ruchu modlitwy o Ducha Świętego w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w.⁹ Życie i dokonania Stewarda zostały opisane przez jego drugiego syna, Dawida Dale Stewarta, w książce pt. *Memoir of the life of the Rev. James Haldane Stewart, M.A.* wydanej w Londynie w 1857 r., która doczekała się wielu wydań i reprintów (ostatni z 2019 r.)¹⁰.

James Haldane Stewart urodził się 23 grudnia 1776 r. w Bostonie (Massachusetts), wkrótce po tym, jak to miasto „Ojców Pielgrzymów” (pierwszych kolonistów angielskich przybyłych w 1620 r. do pobliskiego Plymouth) było świadkiem pierwszych zmagień Rewolucji Amerykańskiej – wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych (1775–1783). Warto zauważyć, że w roku narodzin J.H. Stewarta, kilka miesięcy wcześniej (4 lipca 1776 r.), w Filadelfii została ogłoszona Deklaracja Niepodległości. Ojciec Jamesa, Duncan Stewart (ur. ok. 1732 r. w Ardsheal w Szkocji), poborca celny, mąż córki gubernatora Bostonu, opowiedział się po stronie rojalistów. Dlatego po pierwszych sukcesach rewolucji zdecydował się powrócić wraz z rodziną do Anglii w 1777 r. Przebywał w Chelsea, Dublinie, Bloomsbury, aby w 1788 r. osiąść w rodzinnym majątku w Ardsheal w Szkocji; zmarł w 1793 r. w Londynie¹¹.

Młody James Haldane Stewart pobierał nauki niedaleko Londynu, w Reading i w Eaton (Berkshire) oraz w londyńskim Lincoln’s Inn, zamierzając oddać się karierze prawniczej. W 1802 r. przeżywa jednak duchowy przełom i decyduje się zostać anglikańskim duchownym. Kształcił się dalej w *Exeter College* w Oxfordzie (1803–1810). Po ordynacji w 1806 r. zostaje wikariuszem w Ashampstead¹².

W latach 1812–1828 J.H. Stewart sprawuje posługę w *Percy Chapel* przy *Charlotte Street* w Londynie. Ponieważ w 1817 r. załamuje się jego zdrowie, w celu jego ratowania postanawia wyjechać na Kontynent. Przebywa w Nicei

⁸ Rouse, Neill. 1963. *Geschichte der ökumenischen Bewegung*, 476n.

⁹ Rouse, Neill. 1963. *Geschichte der ökumenischen Bewegung*, 477.

¹⁰ Na potrzeby niniejszego opracowania korzystamy z: David Dale Stewart. 2009. *Memoir of the life of the Rev. James Haldane Stewart, M.A., Late Rector of Limpsfield Surrey*. Charlestone: Bibliobazaar.

¹¹ Stewart. 2009. *Memoir of the life of the Rev. James Haldane Stewart*, 1–5.

¹² Stewart. 2009. *Memoir of the life of the Rev. James Haldane Stewart*, 5–63.

oraz Szwajcarii. Tam zetknął się w Genewie z *Le Réveil* – ruchem przebudzeniowym, który od 1814 r. można było zaobserwować w Kościołach reformowanych zachodniej Szwajcarii i południowoschodniej Francji. Ruch ten zaowocował wieloma nowymi inicjatywami: szkołami niedzielnymi, studiowaniem Biblii oraz spotkaniami modlitewnymi. W rozwój tego ruchu zaangażowany był od 1816 r. Robert Haldane (1764–1842) – krewny Jamesa, presbiterianin, który działał najpierw w Genewie, potem w Montauban we Francji. Jest zatem bardzo prawdopodobne, że wiele idei Stewart zapożyczył właśnie od tego ruchu przebudzeniowego za pośrednictwem swego krewnego w Genewie¹³.

Lata 1820–1823 to okres pierwszych wysiłków J.H. Stewarta na rzecz powszechnej modlitwy o wylanie Ducha Świętego, o których niżej więcej powiemy. Warto wspomnieć, że ks. Stewart wspomagał liczne towarzystwa misyjne: *London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*, *Church Missionary Society* i *Protestant Reformation Society*. Po zakończeniu posługi w *Percy Chapel* w Londynie, przenosi się do Attercliffe niedaleko Manchesteru (1828–1830). W latach 1831–1846 posługuje w Liverpool w *St Bride's Church*. Od 1846 r. był rektorem (proboszczem) w Limpsfield w hrabstwie Surrey (na południe od Londynu). J.H. Stewart umiera 22 października 1854 r. w wieku 78 lat i zostaje pochowany i w Limpsfield¹⁴.

3. *Wskazówki* ks. Stewarta (1820)

3.1. Tekst

W 1820 r. ks. James Haldane Stewart publikuje swoje słynne dzieło *Hints for a General Union of Christians for Prayer for the out-pouring of the Holy Spirit*. Oto jego treść w tłumaczeniu na język polski¹⁵:

Wskazówki

dla Ogólnego Zjednoczenia Chrześcijan w modlitwie o wylanie Ducha Świętego

W obecnym czasie, który z oczywistych powodów można nazwać czasem ucisku, karcenia i bluźnierstwa; a jednocześnie czasem, który od postępu praw-

¹³ Stewart. 2009. *Memoir of the life of the Rev. James Haldane Stewart*, 64–89; Rouse, Neill. 1963. *Geschichte der ökumenischen Bewegung*, 424, 477.

¹⁴ Stewart. 2009. *Memoir of the life of the Rev. James Haldane Stewart*, 43–399.

¹⁵ James Haldane Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer for the Out-Pouring of the Holy Spirit*. Leeds: W. Gawtress & Company (tłum. – S. Pawłowski).

dziwej religii jaśniej promieniem jasnej nadziei i żarliwego oczekiwania; – w takim dniu, w którym na przemian przeważają nadzieja i lęk, należy zadać sobie jedno wielkie pytanie – jak przewyciężyć zło i rozszerzyć dobro; jak pomieszać dzieła Szatana, a poszerzyć i ustanowić królestwo naszego Pana Jezusa Chrystusa.

Obecnie podejmuje się wiele prób w tym celu. Społeczeństwa aktywnie działają, aby zwalczać występki, reformować nasze więzienia, zapewnić schronienie dla bezbronnych – zapewnić azyl pokutnikowi – kształcić młodych – rozpowszeczniać Pismo Święte – ewangelizować pogan – i promować chrześcijaństwo wśród Żydów. Każda z tych instytucji ma swoistą doskonałość, ale ich cel i wysiłek są ograniczone. Nie przyjęto jeszcze żadnego wielkiego i rozległego planu, który może jednocześnie przynieść wymierne korzyści nam, naszym rodzinom, naszemu krajowi i całemu światu.

Celem tego artykułu jest pokorne zaproponowanie planu; nie po to, by dyskredytować inne dobroczynne próby, ale by dać im wszystkim życie, wigor i energię. – Plan jest taki: **ZJEDNOCZYĆ WSZYSTKICH CHRZEŚCIJAN W ŻARLIWEJ MODLITWIE O POWSZECHNE WYLANIE DUCHA ŚWIĘTEGO**. Obejmie to w pełni zarówno nasze potrzeby, jak i nasze pragnienia.

Ograniczenia tego artykułu wymagają zwięzłości; ale jeśli zbadamy Pismo, następujące prawdy będą wyraźnie widoczne; mianowicie. Że żaden ludzki wysiłek nie jest sam w sobie wystarczający, aby zmienić serce człowieka lub zbudować duchową świątynię Pana. Bóg posługuje się ludźmi jako narzędziami, ale sam jest wielkim działającym. Paweł może sadzić, a Apollos podlewać, ale tylko Bóg daje wzrost. Nie przez siłę ani moc, ale przez mojego Ducha – mówi Pan Zastępów.

To Duch Święty, jako Duch Jahwe, trzecia Osoba zawsze błogosławionej Trójcy, ma nieskończoną moc; że dla Niego nic nie jest niemożliwe; wszystkie serca są dla Niego otwarte, a wszystkie stworzenia podlegają Jego woli. To wyłącznie dzięki swojej wszechmocnej potędze jako Boga, w ekonomii naszego zbawienia, podjął on rządy [urzędy], które są w pełni wystarczające, aby zapewnić najrozleglejsze błogosławieństwa. Przekonuje świat o grzechu, o sprawiedliwości i o sądzie. – Zabiera kamienne serce i daje serce z ciała. – Wspiera w modlitwie i działa jako nauczyciel i pamięć. – Prowadzi do całej prawdy. – On wysławia Pana Jezusa i rozlewa w sercu miłość Bożą. – Ma też bezgraniczną skarbnicę wszelkich rzeczy, które są potrzebne do osiągnięcia Jego zamierzeń; bo z tego, co Chrystusowe, bierze i pokazuje swojemu ludowi; a wiemy, że w Panu Jezusie są ukryte wszystkie skarby mądrości i wiedzy. „W Nim mieszka cieleśnie cała pełnia Boskości”. Dlatego Duch Święty musi jedynie sprawować swój urząd, wylewać dary i łaski z niewyczerpanej pełni Chrystusa, a tego, czego człowiek wszystkimi swoimi wysiłkami nie może nigdy osiągnąć, Duch Przedwieczny

może natychmiast dokonać. Ta sama moc, która w dniu Pięćdziesiątnicy dokonała nawrócenia trzech tysięcy niewierzących Żydów jednym przemówieniem, może przekonać najbardziej uprzedzonych i zmienić serca najbardziej zatwardziałyh współcześnie. Kiedy On odsłoni swe ramię, góry spłyną przed Jego obliczem, natychmiast narodzą się narody, a królestwa tego świata staną się królestwami Boga i Jego Chrystusa.

Podczas gdy Pismo Święte zaznajamia nas w ten sposób z mocą Ducha Świętego dla dokonania tych wspaniałych celów, daje nam wszelkie powody, by oczekiwać tej pomocy, ilekroć zanoszona jest powszechna modlitwa o jej przejaw. – Proroctwa jasno pokazują, że dni wielkiego błogosławieństwa są przed nami i że dni te będą poprzedzone lub połączone z bardzo szerokim wylaniem Ducha Świętego. Prorocy Izajasz, Jeremiasz i Joel wyraźnie przepowiadają to wylanie, podczas gdy Ezechiel potwierdza te przepowiednie najbardziej uderzającymi symbolami. Któż może przeczytać niezwykłą wizję doliny pełnej wyschniętych kości i interpretację tej wizji, nie będąc przekonany, że Duch Święty będzie jeszcze wykonywał swój urząd w bardzo niezwykły sposób? Tak potężnie, że ci, którzy są teraz jako mnóstwo wyschniętych kości, powstaną jako wielka armia prawdziwych wierzących. Jednocześnie Boskie wyrocznie zapewniają nas, że to błogosławieństwo zostanie udzielone w odpowiedzi na modlitwę. Dopiero gdy prorok powiedział: „O tchnienie, przyjdź z czterech wiatrów, i tchnij na tych zabitych, aby ożyli”, przyszedł życiodajny Duch. Również w innym proroctwie, po obietnicach wielkiego miłosierdzia, dodano: „Dom Izraela jeszcze o to poprosi, abym to dla nich uczynił”. Taki jest związek między darem a modlitwą o jego udzielenie. – Taki jest porządek, w którym Pan okazuje swoje miłosierdzie, że obiecał nie tylko wylać ducha modlitwy i błagania na swój lud, ale także poprowadzić go, aby pobudzali się wzajemnie do tego zadania; albowiem tak jest napisane: „Mieszkańcy jednego miasta pójdą do innego, mówiąc: Pójdźmy szybko, aby się modlić przed Panem i szukać Pana Zastępów; Ja też pójdę”. A kiedy ofiarowana jest modlitwa, Bóg oświadcza: „Zanim zawołają, odpowiem, a gdy jeszcze będą mówić, wysłucham”.

Dlatego bez wchodzenia w pytanie o dokładny okres tych chwalebnych czasów, mamy wszelkie powody, by wierzyć, że ilekroć będziemy się modlić o wylanie Ducha Świętego, otrzymamy to niewypowiedziane błogosławieństwo.

Gdybyśmy mogli znaleźć jakiś przypadek, w którym Pan odmówiłby wysłuchania modlitw swojego ludu, nawet modlącego się wyłącznie o swoje własne wybawienie, moglibyśmy być zniechęceni; ale kiedy On od początku słyszy ich wołanie i ocala ich, możemy być pewni, że odpowie na nasze prośby. To, czego się teraz pragnie, ma na celu Jego własną chwałę, osiągnięcie celu, za który Pan Jezus przelał swoją drogocenną krew! O której bowiem godzinie ujrzy udrękę swej duszy i się nasyci? Czy nie wtedy, gdy Duch Święty, biorąc swoją wiel-

ką moc i wykorzystując swoją potężną energię, tak błogosławi ziemię, że tłumy z każdego narodu, plemienia i języka pokłonią się imieniu Jezusa i wyznają, że jest Panem ku chwale Boga Ojca.

Dlatego żarliwe błagania każdego szczerego chrześcijanina o wylanie Ducha Świętego; i jego niestrudzone wysiłki, dzięki boskiemu błogosławieństwu, aby wzbudzić podobną gorliwość u innych, są szczególnie pożądane. Dla łatwiejszego osiągnięcia tego celu podaje się z szacunkiem poniższe wskazówki.

I. Żeby wszyscy Duchowni poszukiwali głębszego i trwalszego przekonania o własnej, osobistej potrzebie boskiego wpływu Ducha Świętego, zarówno dla własnego wzrostu w łasce, jak i dla powodzenia we wszystkich częściach swojej posługi; że zgodnie z tym przekonaniem poprowadzi ich to do bardziej żarliwej osobistej modlitwy o to błogosławieństwo.

II. Że powinni, podobnie jak Daniel i jego towarzysze, zjednoczyć się ze swoimi braćmi w ramach możliwości, w prywatnej modlitwie społecznej o ogólne wylanie Ducha Świętego.

III. Żeby podczas różnych obowiązków [nabożeństw] głosili Ducha Świętego, aby ich kongregacje mogły bardziej praktycznie zapoznać się z Jego ważnym dziełem dla naszego zbawienia.

IV. Że w swoich ogólnych przemówieniach powinni częściej czcić Ducha Świętego, błagając o Jego boską pomoc i przypisując Jemu swój sukces.

V. Że na spotkaniach modlitewnych, które obecnie organizuje się przez różne wyznania chrześcijan, należy odmawiać szczególną modlitwę o wylanie Ducha Świętego.

VI. Że wszyscy chrześcijanie powinni być zaproszeni, aby udać się osobno, *od godziny siódmej do ósmej rano w szabat*, na prywatną modlitwę i medytację na ten temat; ich modlitwa może obejmować wylanie Ducha Świętego na nich samych, ich rodziny, ich duchownych, ich kongregacje, ich kraj – wszystkich duchownych prawdziwej religii, wszystkie społeczeństwa utworzone dla czynienia dobra, pogan i Żydów.

VII. Żeby wszystkie głowy rodzin w *poniedziałek wieczorem* błagały o to samo błogosławieństwo w rodzinnych praktykach pobożności.

VIII. Że wszyscy chrześcijanie powinni czytać Pismo w celu bliższego poznania tego tematu.

IX. Żeby wspominali o tym swoim religijnym korespondentom w kraju i za granicą; żeby każdy chrześcijanin, wykorzystując swoje największe możliwości, uczynił to zjednoczenie modlitwy najszerszej jak można.

X. Że gdy chrześcijanie ofiarowują swoje modlitwy, polegając prosto na zasługach naszego Pana Jezusa Chrystusa, powinna im towarzyszyć głęboka pokuta za ich własne grzechy, za grzechy ich kraju i za grzechy całego Kościoła; – i starają się w swoim postępowaniu chodzić w miłości ze wszystkimi chrześcijanami,

uważać, aby nie zasmucać Ducha Świętego, i we wszystkim upiększać naukę o Bogu, naszym Zbawicielu.

Kilku duchownych i wielu zwykłych chrześcijan już zaczęło postępować zgodnie z tymi wskazówkami: i mamy nadzieję, że obecnie używane środki zwrócą uwagę chrześcijan we wszystkich częściach świata na ten temat, że przez Boże błogosławieństwo ta jedność modlitwy wkrótce stanie się powszechna.

Takiego zjednoczenia nie można rozważać bez uczucia najwznioślejszej przyjemności i jasnego oczekiwania. – Jest to zjednoczenie, w którym nie ma ducha partyjnego, nie poświęcono żadnych zasad, żadne osobiste uczucia nie zostały zranione, żadne wątpliwe kwestie poruszone, żadne fundusze nie są wymagane. To jest zjednoczenie pobożności i miłości! Każdy chrześcijanin może uczestniczyć w modlitwie z tymi, którzy są z nim w najbardziej bezpośredniej wspólnocie, jednocześnie może jednoczyć się sercem ze wszystkimi, którzy szukają tego samego celu. Biedny może uczestniczyć równie dobrze jak bogaty, chory, niezdolny do czynnego wysiłku, może w ten sposób pomóc w budowie duchowej świątyni; podczas gdy ci, którzy są najbardziej oddaleni, mogą spotykać się razem w godzinie modlitwy.

To była jedna z ostatnich prośb naszego błogosławionego Pana, aby wszyscy, którzy w niego wierzą, MOGLI BYĆ JEDNO.

Chrześcijański Czytelniku, niech bycie zjednoczonym będzie zatem twoim pragnieniem! Ufaj prosto. Módl się żarliwie. Spodziewaj się w dużej mierze. Patrz trzeźwo. Czekaj cierpliwie.

„Z PEWNOŚCIĄ PRZYJDĘ SZYBKO: ZATEM PRZYJDŹ, PANIE JEZU. – AMEN”.

3.2. Analiza teologiczno-historyczna

Wskazówki ks. Stewarta z 1820 r. mają charakter małego traktatu i odezwy. We wstępie autor ukazuje ambiwalencję czasów, w których żyje, polaryzację ludzkich postaw, którym towarzyszą „nadzieja i lęk”, „dzieła Szatana” i „królestwo naszego Pana Jezusa Chrystusa”¹⁶. Sformułowania Stewarta są próbą odczytania znaków czasu i przypominają chociażby te, które znamy z konstytucji *Gaudium et spes* II Soboru Watykańskiego (nr 4 – *Nadzieja i lęk*).

Epoka georgiańska (1714–1837) była dla angielskiego Kościoła państwowego czasem spokojnej stabilizacji¹⁷, ale w społeczeństwie nasilają się niepo-

¹⁶ Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer*, 1.

¹⁷ Tadeusz J. Zieliński. 2016. *Państwowy Kościół Anglii. Studium prawa wyznaniowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, 117n, 134n.

kojące zjawiska. Zaliczylibyśmy do nich zmiany wywołane rewolucją przemysłową, emigrację i ścieranie się partii politycznych. Wojny napoleońskie wywołały zapaść gospodarczą, co poskutkowało niepokojami społecznymi, np. masakrą w Peterloo w 1819 r. Dodatkowo śmierć króla Jerzego III, 29 stycznia 1820 r., po 59 latach panowania, wywołała nowy kryzys rządowy. W lutym 1820 r. udaremniono spisek (*Cato Street Conspiracy*), którego celem było zamordowanie ministrów brytyjskiego rządu¹⁸. Ks. Stewart potrafił dostrzec niepokojące zjawiska swego czasu, który nazwał czasem „ucisku, karcenia i bluźnierstwa”¹⁹. Można się domyślać, że trudnej sytuacji społecznej towarzyszył upadek moralności, przestępstwa i odejścia od wiary. W pewnym sensie przypomina się sytuacja, przed którą stanął pionier pietyzmu, ks. Filip Jakub Spener (1635–1705), publikując w 1675 r. swoje *Pia desideria*, gdy Europa, wykrwawiona wojną trzydziestoletnią (1618–1648), przeżywała kryzys społeczny, demograficzny i gospodarczy²⁰.

Pierwsza część tekstu jest traktatem o modlitwie. Steward zwraca uwagę na to, że jedynie Bóg może zmienić serce człowieka, czyniąc to przez swojego Ducha. Dalszy ciąg dzieła jest małym traktatem pneumatologicznym, którego nie powstydziliby się współczesny teolog. Zdaniem Stewarta Duch Święty w ekonomii zbawienia „podjął rządy, które są w pełni wystarczające” (*in the economy of our salvation, he has undertaken offices which are fully sufficient*), który „z tego, co Chrystusowe, bierze i pokazuje swojemu ludowi”, „wysławia Pana Jezusa i rozlewa w sercu miłość Bożą”, „działa jak nauczyciel i pamięć”²¹.

Już tych kilka cytatów kojarzy się z treściami, które znajdujemy chociażby we współczesnym nam *Katechizmie Kościoła Katolickiego*, np. w jego nauczaniu na temat liturgicznej anamnezy i epiklezy oraz modlitwy. Czytamy w *Katechizmie*, że „Duch i Kościół współdziałają, by ukazać Chrystusa i Jego dzieło zbawienia”, a „Duch Święty jest żywą pamięcią Kościoła” (KKK 1099). Duch Święty „ożywia pamięć Kościoła, wzbudza również dziękczynienie i uwielbienie (*Doksologia*)” (KKK 1103). W liturgicznej celebracji „następuje wylanie Ducha Świętego, który aktualizuje jedyne Misterium” (KKK 1104). „Duch Święty, którego namaszczenie przenika całą naszą istotę, jest wewnętrznym Nauczycielem modlitwy chrześcijańskiej” (KKK 2672).

W dalszej części tekstu ks. Stewart ukazuje związek między modlitwą i otrzymaniem daru, a także kreśli jego perspektywę czasową: „Ileokroć będziemy się modlić o wylanie Ducha Świętego, otrzymamy to niewypowiedziane

¹⁸ Por. Jeremy Black. 2008. *A New History of England*. Stroud: The History Press, 157–221.

¹⁹ Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer*, 1.

²⁰ Janusz Maciuszko. 2002. Niezamierzony manifest pietyzmu. W: Filip Jakub Spener. *Pia desideria*, 9–10. Bielsko Biala: Wydawnictwo „Augustana”.

²¹ Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer*, 1n.

„błogosławieństwo”; „Proroctwa jasno pokazują, że dni wielkiego błogosławieństwa są przed nami i że dni te będą poprzedzone lub połączone z bardzo szerokim wylaniem Ducha Świętego.” Sprawi ono, że „tłumy z każdego narodu, plemienia i języka pokłonią się imieniu Jezusa i wyznają, że jest Panem ku chwale Boga Ojca”. „Z pewnością przyjdę szybko: zatem przyjdź, Panie Jezu. – Amen”²².

W cytowanych wyżej słowach nie sposób nie dostrzec echa przebudzenia mesjanistyczno-eschatologicznego, które miało miejsce w pierwszej połowie XIX stulecia. Na gruncie amerykańskim wiązało się ono z Drugim Wielkim Przebudzeniem (1790–1810 lub 1800–1830)²³. W Europie zostało zapoczątkowane działalnością Emanuela Lacunzy (1721–1801) we Włoszech i Edwarda Irwinga (1792–1834) w Anglii²⁴. Ks. Stewart znał Irwinga osobiście. Ten szkocki duchowny, z początku prezbiterianin, później inspirator ruchu nowoapostolskiego, głosiciel millenaryzmu, uważny jest za prekursora ruchów charyzmatycznych²⁵.

W analizowanym tekście daje się także wyczuć wyraźną orientację misyjną. To także kontekst czasów Stewarta: przełom XVIII i XIX stulecia był czasem powstawania licznych towarzystw misyjnych tworzonych przez przebudzeniowych protestantów po obu stronach Atlantyku (np. Baptystyczne Towarzystwo Misyjne w 1792 r., Londyńskie Towarzystwo Misyjne w 1796 r.). Był to także czas działalności wielkich misjonarzy i animatorów pracy misyjnej. Pośród wielu warto wspomnieć baptystę, Williama Careya (1761–1834), „ojca nowoczesnych misji”, którego motto życiowe brzmiało: „Oczekuj od Boga wielkich dzieł i podejmuj wielkie dzieła dla Boga”²⁶.

Propozycja Stewarta nie ma na celu dyskredytowania istniejących już działań i w tym przypomina *Pokorna próba* Edwardsa z 1747 r. W tym duchu „z szacunkiem” podaje dziesięć konkretnych wskazówek. Dotyczą one wewnętrznych przekonań i zewnętrznych działań, starają się objąć życie osobiste i społeczne: modlitwę i spotkania, kazania i przemówienia, lekturę Biblii i korespondencję. Wśród nich dwie (pod numerami VI i VII) dotyczą konkretnych dni i godzin: sobota od godziny siódmej do ósmej rano – indywidualna modlitwa chrześcijan; poniedziałek wieczorem – modlitwa w rodzinach²⁷.

²² Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer*, 2n.

²³ Graham. 2004. *Tradycja protestancka w Ameryce*, 276; Zieliński. 2013. *Protestantyzm ewangelikalny*, 52–55.

²⁴ Karski. 1994. *Symbolika*, 179.

²⁵ Rouse, Neill. 1963. *Geschichte der ökumenischen Bewegung*, 477.

²⁶ Zieliński. 2013. *Protestantyzm ewangelikalny*, 44, 47.

²⁷ Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer*, 3.

4. Dziedzictwo ks. J.H. Stewarta

Do 1855 r. wydawnictwo *Religious Tract Society* rozpowszechniło 332 tys. egzemplarzy *Wskazówek*. Stewart poszedł dalej niż Jonathan Edwards w praktycznym organizowaniu regularnych spotkań modlitwanych i położył większy nacisk na zjednoczenie różnych wyznań chrześcijańskich. Jako anglikanin miał kontakty z duchownymi innych denominacji, takimi jak: Georg Burder (1752–1832) – kongregacjonalista, jeden z fundatorów Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego i Londyńskiego Towarzystwa Misyjnego, Jabez Bunting (1779–1858) – czołowy metodysta po śmierci Johna Wesleya, Thomas Chalmers (1780–1847) z ewangelikalnego skrzydła presbiteriańskiego w Szkocji czy wspomniany już Edward Irving (1792–1834)²⁸.

Kilkanaście lat po napisaniu *Wskazówek*, w 1837 r. Stewart zaproponował jako szczególny dzień modlitwy pierwszy poniedziałek roku. Nie udało mu się dla tej inicjatywy pozyskać poparcia Edwarda Puseya (1800–1882) z ruchu oksfordzkiego. Choć Stewart nie identyfikował się z Aliansem Ewangelicznym, tenże Alians postrzegał inicjatywę modlitewną Stewarta jako jedną z głównych przyczyn swojego powstania (Londyn 1846). Dzień modlitwy w pierwszy poniedziałek roku mógł być inspiracją dla Aliansu²⁹. Podczas konferencji założycielskiej Aliansu Ewangelicznego podjęto uchwałę o organizowaniu tygodnia modlitw o jedność chrześcijan na początku stycznia każdego roku, a dokładnie: po pierwszej niedzieli stycznia. Te tygodnie modlitw miały od początku zasięg międzynarodowy. Warto to podkreślić, bo ze środowisk Aliansu Ewangelicznego, jako najstarszego spośród chrześcijańskich ruchów zjednoczeniowych, wyszły liczne impulsy torujące drogę ruchowi ekumenicznemu, np. YMCA – Chrześcijańskie Stowarzyszenie Młodych Mężczyzn (1855 r.), YWCA – Chrześcijańskie Stowarzyszenie Młodych Kobiet (1894 r.) i WSCF – Światowa Federacja Studentów Chrześcijańskich (1895 r.)³⁰.

Podobne inicjatywy powstają w tym czasie w różnych środowiskach. Warto tu wspomnieć ks. Ignacjusza Spencera (1799–1864), katolickiego konwertytę z anglikanizmu, który w 1840 r. występuje z propozycją zjednoczenia w modlitwie o jedność i jest nazywany „Apostołem modlitwy ekumenicznej”, choć jego działania mogłyby być odbierane przez pryzmat konwertyzmu³¹. W 1857 r. powstaje w Anglii Stowarzyszenie Popierania Jedności Chrześcijaństwa (*Asso-*

²⁸ Rouse, Neill. 1963. *Geschichte der ökumenischen Bewegung*, 477.

²⁹ Rouse, Neill. 1963. *Geschichte der ökumenischen Bewegung*, 477n.

³⁰ Karski. 2007. *Od Edynburga do Porto Alegre*, 124, 146n; Piotr Jaskóła. 2018. *Ut unum sint. Wprowadzenie do ekumenizmu*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 21n.

³¹ Rouse, Neill. 1963. *Geschichte der ökumenischen Bewegung*, 478n.

ciation for Promotion of the Unity of Christendom), którego praca koncentruje się głównie na modlitwie o jedność anglikanów, katolików i prawosławnych. Początkowo Kościół katolicki zabrania swoim wiernym współpracy z tą organizacją, ale w 1895 r. papież Leon XIII, nawiązując do idei tego ruchu, ustanawia coroczne dni modlitw o jedność w okresie między Wniebowstąpieniem Pańskim i Zesłaniem Ducha Świętego. Obchody Oktawy Jedności Kościoła w styczniu zostają poparte dopiero w 1908 r. dzięki inicjatywom katolickiego duchownego ks. Paula Wattsona, konwertyty z anglikanizmu³².

„Jest to zjednoczenie, w którym nie ma ducha partyjnego, nie poświęcono żadnych zasad, żadne osobiste uczucia nie zostały zranione, żadne wątpliwe kwestie poruszone, żadne fundusze nie są wymagane. To jest zjednoczenie pobożności i miłości!” – czytamy we *Wskazówkach* ks. Stewarta³³. Wydaje się, że to podejście proroczo zapowiada nastawienie ks. Paula Couturiera (1881–1953), który w latach trzydziestych XX w. doszedł do przekonania, że nie można prowadzić modlitw o zjednoczenie w starym stylu (np. „o powrót do Rzymu”), ale nadać im nową formułę: o jedność, „jakiej Chrystus chce, i takimi środkami, jakich On pragnie”. Taka była jego „psychologia” modlitwy o jedność – jak to wyraził w tytule swojego pierwszego artykułu³⁴. Tak jak w podejściu ks. Couturiera, inicjatywa ks. Stewarta nikogo nie rani, ani nie poświęca na ołtarzu jedności żadnych przekonań konfesyjnych.

Dziesiąta wskazówka ks. Stewarta jest bardzo przejmująca, mianowicie, aby modlącym się chrześcijanom towarzyszyła „głęboka pokuta za ich własne grzechy, za grzechy ich kraju i za grzechy całego Kościoła”, aby sami w swoim postępowaniu starali się „chodzić w miłości ze wszystkimi chrześcijanami, uważać, aby nie zasmucać Ducha Świętego, i we wszystkim upiększać naukę o Bogu, naszym Zbawicielu”³⁵. To wezwanie odnajdzie swoje echo w modelu zaproponowanym przez ks. Couturiera, aby modlitwie o jedność towarzyszyło nawrócenie, skrucha i pokora³⁶. Ta postawa znajdzie swój wyraz w *Dekrecie o ekumenizmie* II Soboru Watykańskiego: „Rzeczywisty ekumenizm nie istnieje bez wewnętrznej przemiany” (DE 7); „To nawrócenie serca i świętość życia w połączeniu z prywatnymi i publicznymi modlitwami o jedność chrześcijan należy uznać za duszę całego ruchu ekumenicznego, a słusznie można je zwać ekumenizmem duchowym” (DE 8).

³² Janusz Czernski. 1997. Modlitwa ekumeniczna. W *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*. Red. Waclaw Hryniewicz, Jan Sergiusz Gajek, Stanisław Józef Koza, 758n. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

³³ Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer*, 3.

³⁴ Karski. 2007. *Od Edynburga do Porto Alegre*, 147n.

³⁵ Karski. 2007. *Od Edynburga do Porto Alegre*, 147n.

³⁶ Czernski. 1997. Modlitwa ekumeniczna, 759.

W dziele ks. Stewarta można dostrzec jutrzeńkę mającego się narodzić na początku XX w. ruchu zielonoświątkowego. „Proroctwa jasno pokazują, że dni wielkiego błogosławieństwa są przed nami i że dni te będą poprzedzone lub połączone z bardzo szerokim wylaniem Ducha Świętego”³⁷. Akcentowanie roli Ducha Świętego, wezwanie do modlitwy o Jego „wylania”, staną się kolejnym ogniwem łączącym pentekostalizm z poprzednimi przebudzeniami w łonie chrześcijaństwa. Ruch zielonoświątkowy obficie czerpie z tych przebudzeń, począwszy od pietystów, przez metodyzm, przebudzenia amerykańskie aż po Ruch Świętości (*Holiness Movement*) drugiej połowy XIX w.³⁸

Do każdego pokolenia wyznawców Chrystusa przemawiają, niczym testament, słowa kończące sławne dzieło ks. Stewarta: „Chrześcijański Czytelniku, niech bycie zjednoczonym będzie zatem twoim pragnieniem! Ufaj prosto. Módl się żarliwie. Spodziewaj się w dużej mierze. Patrz trzeźwo. Czekaj cierpliwie”³⁹.

References

- Antoszek Mariusz. 2015. *Obdarowani*. Szczecin: Instytut Wydawniczy „Compassion”.
- Black Jeremy. 2008. *A New History of England*. Stroud: The History Press.
- Czerski Janusz. 1997. Modlitwa ekumeniczna. W *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*. Red. Waław Hryniewicz, Jan Sergiusz Gajek, Stanisław Józef Koza, 758–766. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Edwards Jonathan. 1747. A humble attempt to promote the agreement and union of god’s people throughout the world in extraordinary prayer for a revival of religion and the advancement of god’s kingdom on earth, according to scriptural promises and prophecies of the last time (01.07.2020), <https://christian.net/pub/resources/text/ipb-e/epl-10/web/edwards-humble-attempt.html>.
- Graham Stephen R. 2004. Tradycja protestancka w Ameryce (od XVII do XIX wieku), tłum. Jan Wilk. W *Duchowość chrześcijańska. Zarys 2000 lat historii od Wschodu do Zachodu*. Red. Gordon Mursell, 275–304. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Jaskóła Piotr. 2018. *Ut unum sint. Wprowadzenie do ekumenizmu*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Karski Karol. 2007. *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

³⁷ Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer*, 2.

³⁸ Mariusz Antoszek. 2015. *Obdarowani*. Szczecin: Instytut Wydawniczy „Compassion”, 26–35.

³⁹ Stewart. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer*, 3.

- Karski Karol. 1994. *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Maciuszko Janusz. 2002. Niezamierzony manifest pietyzmu. W: Filip Jakub Spener. *Pia desideria*, 7–21. Bielsko Biała: Wydawnictwo „Augustana”.
- Puślecki Edward. 2009. Kościół Ewangelicko-Methodystyczny. W *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*. Red. Hanna Tranda, Mirosław Patalon, 75–103. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Rouse Ruth, Neill Stephen Charles. 1963². *Geschichte der ökumenischen Bewegung 1517–1948*. Cz. 1. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Stewart David Dale. 2009. *Memoir of the life of the Rev. James Haldane Stewart, M.A., Late Rector of Limpsfield Surrey*. Charlestone: Bibliobazaar.
- Stewart James Heldane. 1820. *Hints for a General Union of Christians for Prayer for the Out-Pouring of the Holy Spirit*. Leeds: W. Gawtress & Company.
- Veto Miklos. 1998. Edwards Jonathan, 1703–1758. W *Dictionnaire critique de théologie*. Red. Jean-Yves Lacoste, 373–374. Paris: Quadrige.
- Pontifical Council for Christian Unity and the Commission on Faith and Order of the World Council of Churches. 2020. Worship and background material for the Week of Prayer for Christian Unity 2021. ENG 2021 Booklet.pdf (01.07.2020), <https://www.oikoumene.org/en/resources/documents/commissions/faith-and-order/xi-week-of-prayer-for-christian-unity/worship-and-background-material-for-the-week-of-prayer-for-christian-unity-2021>.
- Zieliński Tadeusz J. 2016. *Państwowy Kościół Anglii. Studium prawa wyznaniowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.
- Zieliński Tadeusz J. 2013. *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.